gorius van Tathew, Handes Amsorya, Hethoem van Korhikos, Hripsimeanq, Hürmüz Eduard, Hürmüz Georg, Isaias van Nitsj, Isavertentz, Izmirlean, Jakob Thargmaan, Johannes van Erzka, Johannes v. Orotn, Johannes v. Mandakoeni, Johannes v. Qrhna, Katholikos, Komitas Qêômürdzjeantz, Komitas Vardapet, Korioen, San Lazzaro, Macler Fréd, Mambré Verdsanogh, Masjtotz, Matagh, Mchithar Gosj, Mchithar van Sebaste, Mchitharisten, Mchitharitsj v. Aparan, Mesrop, Mozes v. Chorene, Nachidsjewan, Nersês de Groote, Nersês v. Lampron, Nersês Sjnorhali, Oskan, Pazmaveb, Petrus van Aragon, Piromalli, Qrhna, Rhoebenieden, Sahak, Somal Soeqias, Sparapet, Sis, Sjaraknotz, Tasjean, Tathew, Thaddaeus v. Kaffa, Thargmanitsjq, Theodoros I., Theodorus II., Thoemanean, Thomas v. Medzop, Thondraketziq, Tsjamtsjean, Tsjorēqdzjean, Unitoren, Vardan Vardapet, Yaysmawoerq, Yovsēp'eantz Garegin, Zjamagirq, Zohrapean.

Lexikon für Theologie und Kirche (Herder, Freiburg i. Br.), 2. Aufl. Adana, Aghthamar, Ani, Aparan, Arewordiq, Armenien (zum Teil I—VI), Azarian Aristakes, Babikean Adeodat, Bagratiden, Bartholomäus de Podio, Bartholomiten (armenische), Daniel v. Tabriz, Dashian (Tašean), David der Philosoph, Dschulfa, Ełišē Vardapet, Edschmiadsin, Galanus Clemens, Gomidas Qeomürdjeantz, Grigor Magistros, Grigor von Narek, Grigor v. Tathew, Hayrik, Isaias v. Nitsch, Isavertentz, Ismirlean, Johannes Kaxik, Johannes Mandakuni, Johannes v. Qrhna (1. Bd. bis 5. Bd., 1957/1960).

Ահա հայագիտական վաստակը Հանգուցեալին, որուն գրութիւնները մինչ պիտի փնտուին անհրաժեշտաբար՝ մանաւանդ Միաբանդէ եղարց պատմութեամբ հետաքրքրուողներէն։

Հ· Վ· ԻՆԳԻԼԻԶԵԱՆ

ԼԵՀՀԱՑՑԵՐԸ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ԱՆՓՐԻՄՈՒ ԵՐԿԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ ԵՒ ՁՋԼՈՎԻՑԻ ՄԷՋ

(Շարունակութիւն)

Այսքան աւանդութիւնը։ Յայտնի է թէ իւրաքանչիւր աւանդութիւն, թէեւ ըստ երեւութին դոյդն, սակայն ունի պատմական մի-ջուկ մը, որ ժողովուրդին բերնին մէջ մտացածին ու զգայացունց մանրամասնութիւններով կը ճոխանայ ու կը զարդարուի եւ նոյն իսկ երբեմն՝ անճանաչելիօրէն կրնայ այլափոխուիլ։ Այդ կը տեսնուի Եազլովիցի մէջ հայ եպիսկոպոսին, հայ ժողովուրդին բերդատիրոջմէ հալածանքներու, քաղաքին ժառանգներուն դէմ անէծքին եւ անոնց անեծումին, յեղյեղուած արկածներուն եւ Հայերուն՝ Եազլովի(ե)ցէ հեռանալու աւանդութեանը մէջ։ Ինչպէս վարը դեռ պիտի տեսնենք՝ ժողովրդական այս աւանդավէպը խաւ առ խաւ ծնունդ առած է եւ ինչպէս ժամանակի, նաեւ անձրպետի մէջ պատմականօրէն տեղի ունեցած մասնական դէպքերէ հիւսուած, սակայն առանց ժամանակագրական յաջորդութեան նկատառումով։

Եազլովից քաղաքը եւ անոր չրջակայքը ժե· դարու սկիզբը կը վերաբերէր Buczaczի իշխանաւորներու ոտքին, որ ժամանակի սովորութեան համաձայն իր գերդաստանին անունը կ'առնէր իր ղլխաւոր աթոռանիստէն, ուստի Եազլովի(ե)ցկի սկսաւ կոչուիլ։ Թէոդոր Եազլովի(ե)ցկի, կամենիցի բերդակալը, 1436ին Եազլովիցի լատինական ժողովրդապետութեան ուրիչ բաներէ զատ նուիրեց Niezbrody գիւղը[84] իբրեւ հասոյթ։ Նմանապէս մերձաւոր Czerwodogródի մէջ Դոմինիկեան վանք մը կառուցանելով՝ զայն նիւթապէս եւս ապահովցուց նպաստներով։ Իր թոռնորդին՝ Գէորգ Եազլովի(ե)ցկի Պոդոլիայի վոյվոդան եւ ատաք հետմանը (մեռ· 1575) կալվինական եղաւ եւ իր ժառանգական երկրին մէջ կալվինականութիւնը մտցուց։ Եւ որովհետեւ այս նորութեան Դոմինիկեանները հակառակեցան, անոնց վրայ 1556ին յարձակելով՝ վանքը

[84] Barącz, *անդ*, *ծն*· 7. Boniecki A., Herbarz polski, *հտր*· *Բ*, *էջ* 216 *եւ* 218. Akta grodzkie i ziemskie, *հտր*· *Բ*· *Լվով* 1870, *Թ*· CX, *էջ* 193. *Եազլովիցկիի զարմին տոհմածառը*. Guerquin B., Zamek jazłowiecki, *պրակ Բ*, *ի* Studia i materiały do teorii i historii architektury i urbanistyki, *հտր*· *Վարշաւիա* 1960։

կործանեց եւ բնակիչները վտարեց ուցրուեց[85]։ *Բնականաբար եկեղեցական բանադրանքի տակ իյնալ։ Եւ ահա՛ պատմական երեք իրողութիւններ աւանդավէպին մէջ պահուած· նուիրատուութիւն գիւղի՝ Եազլովիցի մէջի եկեղեցւոյ· բերդակալի այս է՝ «թոռնորդիի» բռնակալութիւն եւ անկումին բանադրանքի տակ։ Այս ժամանակներուն մէջ՝ Հայերու — ճնշումի, անոնց եպիսկոպոսի եւ անոր անէծքի եւ անոնց արտաղաղթի — մասին դեռ խօսք չկայ։ Նմանապէս չէ կարելի մասին դեռ խօսք չկայ։ Նմանապէս չէ կարելի լսել թէ ուրացեալ Գէորգ Եազլովիցկիի միակ ժառանգը խեղդուած ըլլայ, սակայն ճիշդ է որ իր որդիներով Եազլովիցկիներու տոհմը վերջացաւ։ Թէ· դարուն մէջ այն կարծիքը կար թէ մարզպետութեան մը համաձայն Եազլովիցի այն ժամանակի տիրոջ՝ Կոնիեցպոլսկի (Koniecpolski = Գօնեցփօլսքի) տոհմին, որ 1682ին սպառեցաւ, վերջին ժառանգը՝ աղրիւր մը կլլած ըլլայ։ Սակայն այս պատմականօրէն ապացուցուած չէ։ Ինչպէս կ'երեւայ երկու զարմերու սպառումը մէկ աւանդավէպի մէջ իրարու խառնուած է*[86]։

Գէորգ Եազլովիցկի վերոյիշեալ կաթողիկէ եղած, այլ իր որդին Նիկողայոս, որ Դոմինիկեաններն Եազլովից հրաւիրեց եւ իրենց — նախապէս ժողովրդապետութեան տրուած — Niezbrody գիւղը կտակեց եւ իր հօրմէն Czerwonogródի մէջ գտնուած՝ կործանուած վանքը կանգնելու փոյթ տարաւ[87]։ *Այն չըբլանքը որ Niezbrody անուան Rznibrodyի փոխանին Niezbrody անուան Rznibrodyի փոփոխութեան մասին լռութիւն կը տիրէ։ Ժամանակի ընթացքին դեռ եկեղեցական պատիժներ պէտք էին գալ։ Եազլովիցի ժողովրդան պետներն ու Դոմինիկեանները նոր եկեղեցւոյ տեսականօրէն կրօնաւորները եկեղեցւոյ հասներու մատակարարութեան իրաւունքն ունէին, սակայն չատ յաճախ առանց այս նկատողութեան առնելու՝ ժողովրդական նկատողութեան առնելու՝ ժողովրդական նկատողութեան առնելու՝ ժողովրդական

անձն ալ սոյն աւանդութեան մէջ մտած ըլլայ [90]:

Թէ Եազլովի(ե)ցի մէջ հայ եպիսկոպոս մը դնուած է՝ ունինք պատմականօրէն ամէն տարակոյսէ վեր երկու յենակէտ. 1· 1643ի առեն Եազլովիցի մէջ «Անդրէաս եպիսկոպոսը ընկերակցութեամբ հինգ քահանայից այս ընաիր գաղութին մէջ իր աթոռը (բնակութիւնը) հաստատեց»: Եազլովիցէն այսօր կորսուած հայերէն Սաղմոսարանի մը Ձիշատակագրութեան մէջ կը կարդանք· «Գրեցաւ սա ի մայրաքաղաքն Եազլովցա, ընդ հովանեաւ Հաճկատար Ս· Աստուածածնին ի թուականութեանս Հայոց ՌՂԴ (1645) ի հայրապետութեան Տեառն Տէր Փիլիպպոսի... Եւ յառաջնորդութեան Տէր Անդրէաս արքեպիսկոպոսին ի Եազլովցա քաղաքին ի թագաւորութեանն Լեհաց աչխարհին չորրորդ Վլատիսլաւին... ընդ հովանեաւ նորաչէն Հաճկատար սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Լուսաւորչին... եւ վոյեւութեան բան պաղտասարին եւ երկոտասան դատաւորացն» [91]:

Այս Ձիշատակագրութիւնը հաւատալիութեան կնիքը կը կրէ, եթէ առ այժմ «Ճառաչնորդութեան Տէր Անդրէաս Արքեպիսկոպոսին յեազլովցա»յի հարցը անաեսենք կամ մէկ կողմը դնենք: 1645 թուականը կը համաձայնի Վլադիսլաւ կամ Լադիսլաւոս Դ·ի (1632–48) թագաւորութեան եւ փիլիպպոս Աղրակեցիի (1633–55) կաթողիկոսութեան ժամանակակիցներուն հետ: Թէպէտ չէ կարելի հաստատել թէ այն ժամանակ Հայերուն վոյոը պաղտասար ըլլայ, սակայն ճիշդ ասկէ յառաջ 1643ին հայկական ինքնակաց վարչութիւնը իր առաւելութիւններու հաստատութիւնը վերսաին ընդունած էր կրակաւոր կամ ֆրաքովի կողմնակալ բղեչիէն (հեռմանէն) եւ բերդատէրէն՝ Սառնիսլաւոս Կոնիեցպոլսկիէն (St. Koniecpolski). ուրեմն՝ իրաւունք՝ իր տասնուերկու դատաւորներու եւ սեպհական վոյտին [92]: Առեղծուածային է այս Անդրէաս եպիսկոպոսն եւ առաւել հանելուկային՝ իր «առաջնորդութիւնն ի Եազլովցա»: Այդ առեն Լեհաստանի բոլոր Հայերուն՝ օրինաւոր Հովուապետն էր Լեմբերգի արքեպիսկոպոսը՝ Թորոսովիչ, որ սովոր էր սա տիտղոսը գործածելու «Արքեպիսկոպոս Լեմբերգի, առաջնորդ Քիովի, Լուցկայի, Զամոյսցայ, Մնեազինի, Եազլովցայի, Սղանիսլաւովի եւ ամենայն Հայոց Լեհաց աչխարհի եւ Պո(ւ)ղտանաց երկրի»: Սողպ չէ թէ այս տիտղոսագրութիւնը ե՞րբ սկսուած է, բայց ամէն պարագայի Հայերու Սառնիսլաւով քաղաքը գաղթելէն յետոյ, ուրեմն 1662–3է վերջ: Իր իրաւասութեան ենթակայ նչանակութիւն ունեցող այս տեղերու յիչատակագրութիւնը անտարակոյս նպատակօրէն նկատուած է ու դիտուած: Թորոսովիչ էր գոհացած Հաւատոյ Տարածման ժողովէն իրեն յանձնարարուած տիտղոսէն, այս է՝ Archiepiscopus nationis Armenorum ի զանազանութիւն Archiepiscopus Leopoliensisի, զոր լատին արքեպիսկոպոսն իրրեւ իրեն միայն յատուկ կը պաշտպանէր: Ինչպէս ըսինք՝ ապացոյց եւ նչան չունինք թէ Թորոսովիչ ե՞րբ սկսած է Հայերու իրմէ կախում ունեցող վայրերու այս թուարկումը, սակայն կարելի է հաստատել թէ անիկա այդ տիտղոսագրութիւնը ներմուծեց, որովհետեւ իր հայրապետութեան չրջանին եւ այն՝ սակպ ու տեւական բացակայութիւններու միջոցին՝ հայ չատ մը բարձրաստիճան եկեղեցականներ իր թեմն այցելեցին եւ կամ անկէ անցան, որոնց թուին մէջ՝ նաեւ եպիսկոպոսներ, որոնք իրեն հանդէպ բարեացակամ չէին եւ նոյն իսկ թշնամական դիրք բռնած էին եւ ոմանք վորձած էին՝ իր հօտէն ոմանց ըմբոստութիւնը օգտագործելու *:

Վաւերագրերու համաձայն Հայերը 1615ին Եազլովից եղած են: Այս նչանակուած է քաղաքին այն առենուան տիրոջ, Trokի բերդատէր Յովհաննէս Գէորգ Radziwiłł իշխանին եւ իր կնոջը Elionore Ostrogska իշխանուհիին (որ այրին էր ու ժառանգը Պոլիայի Ցերոնիմոս Jazłowiecki վոյվոդային) արտօնագրին մէջ [95]: Սակայն այս չնորհագրին բնագրէն կարելի է նաեւ եղրակացնել, թէ Եազլովիցի մէջ տասնեակ տարիներ յառաջ արդէն Հայեր կային եւ այն՝ բոլորովին անուանի գաղութ մը, ղի անոր մէջ կը յիշատակուին խոստումներ, զորոնք Ցերոնիմոս իրրեւ տէր Եազլովիցի (1595—1607) մոս իրրեւ տէր Եազլովիցի (1595—1607) անոնց ըրած է, սակայն իր վաղաժամ մահը արգելք եղած՝ զանոնք գրաւոր տալու:

Դարձեալ կ'ըսուի թէ՝ Հայերը անոր ժամանակ սկսած էին «չինել ու հիմնել» եւ այժմ քաղաքին առաւելագոյն օգտին համար աւելի չատ հայրենակիցներ կը ցանկային բերել, թէ՝ այժմ նոր հրովարտակին վրայ յեցած՝ կ'ուզէին քաղաքին չուկային վրայ առուտուր ընել եւ ունենալ յատուկ ընկերութիւն (եղբայրութիւն) ու դատարան, որ վճռատու կարենար ըլլալ քաղաքական եւ նոյն իսկ ոճրագործական եւ նմանապէս կրօնական հարցերու մէջ՝ անմիջնորդաբար բերդին ատեանին դիմելով ու բողոքելով: Այս հրովարտակն իրենց ուրիչ ազատութիւններ ալ դեռ կը չնորհէ: Կը հաստատէ թէ՝ անոնք նախորդ կառավարիչներու անարդարութիւններու ստիպուած եղած են հանդուրժելու· թէ՝ յառաջադոյն ունեցած են առաւելութիւններ, որոնք սակայն չեն յարգուած: Այս չնորհագիրը քանի որ անոնց եկեղեցական գործառնութեանց դատելու ձեռնհասութեան մասին խօսք կ'ընէ, ըսել թէ 1615էն յառաջ կ'ենթագրէ գոնէ ժողովրդապետութեան մը եւ սեպհական եկեղեցւոյ մը գոյութիւնը:

Ուրիչ վաւերագիր մըն է Սառնիսլաւոս Կոնիեցպոլսկիէի վերոյիչեալ հրովարտակը, տրուած 29 Դեկտ· 1643ին [96]: Հոն ի մէջ այլոց կայ հետեւեալ նախադասութիւնը· «Վոյտը, նաեւ ծեր քաղաքացիները (աւագանին) Եազլովիցի հայ բոլոր ժողովուրդին հետ ներկայացուցին ինծի առանձնաչնորհ հաւներ, իրաւունքներ եւ ազատութիւններ, որոնք ընդունած են յիչատակոց արժանի Տիար Եազլովի(ե)ցիէն եւ անոր յաջորդներէն ու Եազլովիցա քաղաքին ժառանգներէն»: Ակէ զարձեալ կը հետեւի թէ՝ Հայերը ոչ թէ՝ մէկ, այլ քանի մը Եազլովի(ե)ցիներէ ընդունած էին քանի մը իրաւունքներ, ուստի Ցերոնիմոս Եազլովի(ե)ցիէն յառաջ, այս է 1595էն յառաջ, հոն գաղթած էին:

Այնպէս կ'երեւայ թէ 1595էն յառաջ Եազլովի(ե)ցի մէջ հայկական ժողովրդապետութիւն մը կար: Այս անկէ կարելի է հետեւցնել, որ Մելքիսեդեկ հրաժարեալ Կաթողիկոսը կամենիցէն Լեմբերգ երթալու առեն՝ 1627ին հոս, հաւանօրէն քանի մը չաբաթ, սոիպուեցաւ իր ճամբորդութիւնն ընդմիջել: Ծանօթ է թէ այս ծերունի բարձրաստիճանաւորը տնտեսական պատճառներով ստիպուեցաւ էջմիածնի իր աթոռը լքելով՝ գալ Կ. Պոլիս, ուր սակայն տեղւոյն Պատրիարքէն բարեկամական ընդունելութիւն չգտաւ, — գուցէ անոր համար որ Մելքիսեդեկ երեք Քահանայապետներու իր հպատակութիւնը յայտնած էր: Սակայն Մելքիսեդեկ ի վիճակի եղաւ Կ. Պոլսի մէջ իր եղբօրորդին եւ յաջորդը՝ Սահակ Դ. (1624—28) կաթողիկոս օծելու: Ապա մեկնեցաւ Լեհաստան յուսալով՝ որ հոն ընչաչտ հաւատացեալներու քով պիտի կարենար հաւաքել խոշոր գումարներ, զորոնք Հայաստանի մէջ Պարսիկներուն պարտական էր: Բուլղարիայի եւ Վալաքիայի կամ Վալախիայի (Օլախաց երկրի) վրայով 1626ին հասաւ Լեմբերգ: Իր հետեւորդներուն մէջ կային Կ. Պոլսոյ Յովհաննէս Խուլ հրաժարեալ Բարեպաշտ Պատրիարքը, Մարտիրոս (Martin, Martarios, (էջմիածինէն) եւ եղիա արքեպիսկոպոսները եւ Բարսամ (Barsamus) եպիսկոպոսը [97]:

Վալախիայէն դէպի Լեմբերգ միչտ օգտագործուող վաճառականական Via regia ճամբան Եազլովիցի վրայէն կ'անցնէր [98]: Մելքիսեդեկ կաթողիկոսին հակիրճ ճանապարհորդագրութեան մէջ ճամբորդութեան ընդհատումի մասին խօսք չըլլար, ինչպէս նաեւ նուազագոյնս այն տեղ ունեցած գործունէութեան նկատմամբ: Մինչ դեռ անկիա իր վերադարձին, այս է Լեմբերգէն կամենից գալու համար, Oleskի վրայէն «Թաթարա-

---

[90] Նոյնը՝ էջ 9· ծն· 8· Boniecki, անդ, հար· ժԱ· էջ 81:

[91] Barącz, անդ էջ 97 եւ 18 եւն, նոյնը՝ Rys dziejów, էջ 90· — Սոյն յիչատակագրութիւնը տե՛ս Բժշկեան Հ· Մ·, Ձաճապարհորդութիւն ի Լեհաստան, (այսպէս ուղղել՝ Հանդ· Ամս· 1962, էջ 284 եւ 287) էջ 118 եւ անկէ յառաջ Ագոնց Հ· Ստ·, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, մասն Բ· Եւրոպա, վենետիկ 1802, էջ 148: — Անդրէաս 1641ին եւ 1643/4 կը յիշուի՝ «...յառաջնորդութեան տէր Անդրէաս արքեպիսկոպոսին Պուդտաճայ երկրի» (Ալիշան, Կամենից, էջ 188): Թ·:

[92] Նոյնը՝ Pamiątki Jazłowieckie, էջէ 96 եւն:

* Թորոսովիչի տիտղոսը հմմտ· Տաշեան Հ· Յ· Մայր ցուցակ վիեն· Մխիթ· Մատ·ի էջ 630, 692, 719, 923—4, 960: Թ·:

[93] Նոյնը՝ էջ 97, ծն· 131:

[94] Petrowicz, անդ էջ 94 եւն:

[95] Barącz, անդ էջ 75 եւն, նոյնը՝ Rys dziejów, էջէ 89 եւն:

[96] Barącz, Pamiątki Jazłowieckie, էջ 96, ծն· 130: — Այս երկու վաւերագրերը 1690ին Սիմոն եւ Փիլիպոս Մինասովիչ հայ վաճառականներու հետապնդումներու վրայ իշխանական (պետական) ատեաններու մէջ ներմուծուեցան (հար· Մժէ, տ· 60):

[97] Petrowicz, անդ էջ 8: Ձեմ կրցած տեսնել Մ· վ· Թերզեանի վաւերաթղթեր, Մելքիսեթ կաթ·ի նամակը Պոդոս ե· Սրբազան Պապին, Աւետիք, 1946, թ· 11—12, էջ 201:

[98] Łoziński W., Prawem i lewem, Kraków 1957, հար· Ա, էջ 117:

© National Library of Armenia

կան ճամբան» եւ ոչ ալ Glinianyի եւ Trembowlaի առեւտրական սովորական պողոտային վրայէն, այլ Եագլովիցի վրայի ճամբան բռնեց: Անիկա այս չեղումը դիտուելով ըրաւ, որ գիտէր թէ Եագլովիցի մէջ կային աչքառու եւ ընչաւէտ հայ հասարակութիւն մը եւ ոչ երէկ հաստատուած ժողովրդապետութիւն մը՝ համապատասխան նիւթապէս ապահովուած աղօթատեղիով:

Ան եկած էր Լեհաստան, այցելած էր Լեմբերգ, գտնուած էր Զամո(յ)ցա եւ այժմ կու գար Կամենից, որպէսզի իր Պարսիկներու պարտական տուրքը հաւաքել կարենար: Այսպէս ըրած էին երբեմն՝ 1589ին Կ. Պոլսոյ Պատրիարքը՝ Երեմիա Բ. եւ 1652—59ին Անտիոքի Պատրիարքը, որոնք Մոսկուա ճամբորդած էին դրամական օժանդակութիւն խնդրելու համար: Մելքիսեդեկ իր ճամբորդութիւնը Եագլովիցի մէջ դրեթէ 3—4 ամիս ընդմիջեց, վասն զի փեսորուար ամսու առաջին օրերը Թողուց Լեմբերգ եւ Կամենից հասաւ իր մահէն քիչ յառաջ, այս է՝ Մարտ 18էն յառաջ: Եագլովիցի մէջ գրած է նամանապէս իր հովուական թուղթը եւ կամ գայն հոն միայն յղած: Անոր մէջ Լեհաստանի եւ Վալախիայի մէջ գտնուող բոլոր Հայերը կը պարտադրէր Թորոսովիչի հնազանդիլ՝ իբրեւ իրենց օրինաւոր միակ առաջնորդին [99]:

Հայերուն Եագլովից գալթին մասին նոյն իսկ լուսաւորութիւն մը չեն տար իրենց այն տեղւոյն դատաստանական հատակագրոր թղթերը — թուով 43 — եւ որոնք 1669—72 տարիներէն են: Աւելի չատ թղթեր կան 1712—1807 տարիներէն եւ այն՝ Հայերու, Ռութէններու եւ Չրեաներու խառն դատաստաններէն [100]: Լեմբերգի արքունական դիւանական թղթերուն մէջ Եագլովիցի Հայերը կը յիշուին 1632ին,* այս է՝ այն տեղի Հայերը բողոք ներկայացուցած են արտաքարհիկ ազգայիններու դէմ, գուցէ վաճառականութեան դէմ ըրած յարձակումի մը մասին [101]:

[99] Petrowicz, անդ էջ 19—21:

[100] Barącz, անդ էջ 100, ծն. 132, 176, համա. էջ 138:

* Եագլովիցի մէջ հաստատուած է կտրիվորայ ընկերութիւնը, որուն Հաստատագիր կանոնադրութիւնն կը գտնուի վիեն. Մխիթարեանց Մատենադարանին մէջ (համմտ. Տաշեան Հ. Յ. — Մայր Յուցակ վիեն. Մխիթ. Մատ. էջ 923): Թ.:

[101] Նոյնը, էջ 91, ծն. 121:

Եագլովիցի մէջ հայկական ժողովրդապետութեան մը կամ ծուխի մը ծագման մասին եւս որեւէ հաղորդագրութիւն եւ հաստատուկը չունինք: Այն տեղի բնակչութեան 1530 եւ 1542 տարիներու մեռցած մօմարներու կամ անուանացանկերու մէջ կաթուղիկէ հոգեւորականներու եւ Ռութէն Poponesներու կը հանդիպինք, բայց հայեր չենք գտներ [102]:

Այն ենթադրութիւնը թէ Եագլովի(ց)ի մէջ հայկական ժողովրդապետութիւն մը գոյութիւն ունէր արդէն ԺԶ· դարուն՝ իր հաստատութիւնը — մէկնորդական — կը գտնէ այն տեղի պեղեցիկ եկեղեցւոյն չէնքին մէջ, որ յետոյ, երբ Հայերը գաղթեցին ու չընջուեցան, Ռութէններու ձեռքը ինկաւ: Թէպետ այս եկեղեցւոյ չինութեան տարին անստոյգ է, սակայն ԺԶ· դարու վերջերու եւ ԺԷ· դարու սկիզբներու՝ կնիքն ունի իր վրայ [103], ուստի եւ Jazłowieckiի կամ Radziwillի ժամանակները: Սակայն անյապաղ ըսենք, որ ինչպէս հայ միւս գաղութներու մէջ, նամանապէս հոս հարկաւ թէ այս եկեղեցւոյ հիմնարկութենէն տարիներ — գուցէ տասնեակ մը տարիներ — յառաջ համեստ ու փայտաշէն եկեղեցի մը գոյութիւն ունեցած ըլլայ: Եկեղեցւոյն կառուցումը աւարտելէն յետոյ՝ բարձրացած է անոր աչտարակը, որ նամանութիւն ունի Մոլդաւիայի մէջ կերտուած աշտարակներու եւ այս՝ խորհիլ կու տայ թէ անոր ճարտարապետը այդ կողմերէն ըլլայ եւ ա՛յն ժամանակներուն կանգնուած՝ երբ Մոլդաւիայէն գաղթելու եռուզեռը կար, գարձեալ Լեհաստանի ու Մոլդաւիայի միջեւ բանուկ առեւտուր [104]:

ԺԷ· դարու ընթացքին այս ժողովրդապետութեան մէջ բնակեցան, թէեւ առ ժամանակեայ, հայ եկեղեցական բարձր աստիճանաւորներ, որոնցմէ մէկին ալ այս անծանօթ Անդրէաս արքեպիսկոպոսը, որ ըստ երեւոյթին առաջնորդութիւն ալ ըրած ըլլայ: Ցատկանշական է որ այն տեղւոյն ծխական եկեղեցին ժողովուրդին բերնին մէջ «աթոռանիստ» եւ չէնքի մը աւերակը՝ «արքեպիսկոպոսական ապարանք» (տուն) անուանուած են: Որքան կ'երեւայ երկուքն ալ այս եպիսկոպոսին հետ առնչութիւն ունին եւ աւանդութեան մէջ ներփլեստած: Վերջիվերոյ զգալի պատմական տեղեկութիւնները՝ յիշեալ զգլ պատմական տեղեկութիւնները՝ այս արքեպիսկոպոսին նկատմամբ Եագլովիցի մէջ ուրիշ կողմէ չեն հաստատուած եւ ամէն ուրիշ կողմէ չեն հաստատուած եւ ամէն նոնց ճշմարտութիւնը կրնայ տարակուսանքի ենթարկուիլ: Եւ կամ թէ արդեօք հայկան նկատուիլ: Եւ կամ թէ արդեօք հայկան նկատուիլ: Եւ կամ թէ արդեօք հայկան նկատ

վիչ — Իլովցի — ամէնէն ուշ 1654էն սկսած՝ եպիսկոպոս Սուչավայի կամ Սէչովի (Մոլդաւիայի մէջ) կարճատեւ պաշտօնավարութենէ մը վերջ յերուսաղէմ, 1662ին կ'անցնի Հռոմ, Վենետիկ ու Լիվորնոյ եւ 14· 11· 1664էն սկսած օգնական եպիսկոպոս Լեմբերգի մէջ։ Թորոսովիչ արքեպիսկոպոսին եւ Թէատին(ոս)եան Հ· Alois Pidouի ընկերացած՝ կ'այցելէ տաս օր Եաղլովիցի ժողովրդապետութիւնը եւ անկէ կ'երթայ Կամենից։ Արքեպիսկոպոսին բացակայութեանը՝ 1668—73 Լեմբերգի թեմին կառավարիչ ու տեղապահը կ'ըլլայ եւ կը մեռնի 1677ին *։

14· Կը յիշուի թէ 2· 5· 1668ին Լեմբերգէն անցած է Սոֆիայէն եպիսկոպոս մը, սակայն անունը, ծագումը եւ ճամբորդութեան նպատակը՝ անծանօթ։ Եգալովցա (կամ Եաղլովից) չէ մտած։

15· 1671—2 Թէոդորոս Վարդանեանց, Յակոբ Կաթողիկոսէն ձեռնադրուած իբր օգնական Լեմբերգի արքեպիսկոպոսին, 1671ին — աշունը — կ'ըլլայ Եաղլովից, բայց թէ ո՛րքան ժամանակ հոն կը մնայ եւ ի՛նչ պործունէութիւն կ'ունենայ, կը մնան անծանօթ։ Անկէ կ'անցնի Կամենից եւ ասկէ 1672ին Վարշաւիա՝ Յակոբ Կաթողիկոսին թղթերով առ Ֆրանսայ պապական Նուիրակ, առ Հայ ժողովուրդ եւ առ Թագաւոր։ Իսկ Յունիսին կը մեկնի Վենետիկ։

16· 1677 — *Արիստակէս եպիսկոպոս, առաքուած Յակոբ Դ· Կաթողիկոսէն· մանրամասնութիւններ՝ անծանօթ, նաեւ չէ հաստատուած թէ Եաղլովից գանուած ըլլայ։*

17· 1683ին Լեմբերգ կու գայ Երուսաղէմի Պատրիարքին Նուիրակը՝ Սարգիս։ Ա.յսքանը դիտենք։ Եաղլովից չէ պացած։

18· 1683ին Իլովցի Յովհաննէս Բեթնարտովիչ ** Սիսի Կաթողիկոսէն Կամենիցի Եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի։ Չէ հաւատուած թէ Եաղլովից եղած ըլլայ։

Ասով կը լրանայ ցանկը Հայ Նուիրապետներու, որոնք այս երկարաձիգ ժամանակաշրջանին Լեհաստանի մէջ երեւցած են Լեմբերգի արքեպիսկոպոսին հետ, եւ որոնք Եաղլովիցի միջի Անդրէաս եպիսկոպոսին հետ չեն կրնար նոյնանալ, բայց ի մէկէն, որ սակայն վճռական բացառութիւն մը կը կազմէ եւ այս է՝ Մոլդաւիայի եպիսկոպոսը՝ Անդրէաս, որ 1645ին Զամոսցա կը գտնուի։

*Այն ենթադրութիւնը թէ՝ այս Անդրէաս եպիսկոպոսը Մոլդաւիայէն գաղթած էր, որպէս զի 1643ին հինգ եկեղեցականներով իր փարթամ գաւառակիցներուն քով ապրէր՝ Եաղլովիցի մէջ, զմեզ կը ստիպէ Մոլդաւիայի Հայերը նկատողութեան առնել, որքան հնար է անոնց եպիսկոպոսներու անուանացանկը կազմել, նմանապէս փնտռել ու գտնել այն պատճառները, որոնք տեղական եպիսկոպոս մը՝ ճիշդ ալ ժ· դարուն՝ կը ստիպեն գաղթելու եւ լսել արձագանգը այն հալածանքներուն, որոնց մասին աւանդավէպին մէջ խօսք կ'ըլլայ *։

*Յայտնի է թէ ճենովական գաղթավայրերը՝ Խրիմի վրայ՝ Կաֆայի մէջ, Դանուբի դելտային վրայ՝ Chiliaի մէջ, Դնիեստրի դելտային վրայ՝ Asprokastronի մէջ (Ակքերման, Cetatea Alla) արդէն չատ կանուխէն գանազան ազգերէ — յատկանէ յանուանէ Հայերէ, Յոյներէ ու Հրեաներէ [105] վաճառականներ ու առեւտրական գործակատարներ կային **։ Ճենովայի նօտարներու վաւերաթղթերը 1281—90 տարիներէն Հայերու*

---

* Ռումանիոյ Հայ գաղութի մասին շատ գրուած է, յիշենք միայն Բժշկեան Հ· Մ·, Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, էջ 188, Ալիշան Հ· Ղ· կամենից (ամբողջ գիրքը), Մասեաց Աղաւնի 1857, էջ 97, 271, 1858 էջ 159, 1859 էջ 271, Եւրոպա 1850 էջ 127, Բազմավէպ 1888, էջ 211, 1946 էջ 20 եւն·։ Հանդէս Ամսօրեայ 1956, էջ 161— 170, ուր կը յիշուին բաւական թուով գրութիւններ, անդ 1895 էջ 97 եւ 131, Հայրենիք 1929, Ի· 118—134, Ը· 103—116, Թ· 141—48, ժ· 127—134, ԺԲ· 126—38 (1929) Ա· 116—123, Բ· 126—146, 1930 Բ· ԺԲ· 105—113 (գրուած Յ· Ճ· Սիրունեան)· *Sirouni H. Dj. Armenii in România, Bukarest* 1940, Բաբայեան Լ· Հայերը Մոլդաւիայում եւ Բուկովինայում, Թիֆլիս 1911։ Տես դեռ գրութիւններ *Yorga*էն (Հանդ· Ամս· 1928 էջ 907) եւ Դ· Խժրիկեանի (Յառաջ 1962, Բ· 5342ով սկսուած յօդուածաշարք մը)։ Թ·։

[105] Beau de Loménie E., Naissance de la nation Roumaine, Bucuresti 1937, էջ 93։

** Խրիմի կամ Ղրիմի Հայերը հմմտ· Քուշներեան Հ· Ք· Պատմութիւն Գաղթականութեան Խրիմու Հայոց, Վենետիկ 1895։ Բազմավէպ 1891, էջ 71, 130, 145, 160, 1892, էջ 2·, 97, 214, 254, 1893, էջ 6, 65։

Հանդէս գրական եւ պատմական, 1894 էջ 215 (Ե·) 336, Բժշկեան Հ· Մ· Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան· էջ 230, Տէր Ներսիսեան, Պատմութիւն Խրիմու, Թէոդոսիա 1865· Թ·։

---

* Հմմտ· Ադաւնունի Մ· եպ·, Միաբանիս եւ այցելուիս Երուսաղէմի։ Երուսաղէմ 1929, էջ 358։ Թ·։

** Այսպէս ուղղել Հանդ· Ամս· 1962, էջ 278—79։

Կաֆայի (Թէոդոսիա) եւ Պերայի մէջ [106] կարեւոր ձեռնարկներու մասին կը խօսին։ Մոլդաւիայի մէջ ստուգապէս ԺԴ· դարուն մէջ Հայերու նկատելի գաղութ մը գոյութիւն ունէր։ Անոնց գաղթը չարունակուեցաւ դեռ փոքր Ասիայէն, բայց մանաւանդ Կաֆայէն, 1475է վերջ, երբ Թուրքերն ու Թաթարները ճենովացիները ստիպեցին հեռանալու [107], իսկ չատ մը Յոյներ եւ Արեւելքանալու [107], իսկ չատ մը Յոյներ եւ Արեւելքցիներ գաղթեցին, ԺԶ· դարու կէսէն — ԺԷ· դար, Քիոս կղզիէն, երբ ան իր անկախութիւնը կորնցուց, Կիպրոսէն ու Հրոդոսէն, երբ այս՝ Տաճիկներէն նուաճուեցաւ, եւ կրեակ կղզիէն, երբ անոր անտեսական կեանքը վատթարացաւ [108]։ Մոլդաւիայի յարաբերութիւնները Լեհերու հետ անճոռնի էին, սակայն ոչ՝ միշտ զրացիական ու բարեկամական։ Մոլդաւիայի չատ իշխանները՝ 1386էն սկսած՝ լեհ թագաւորներու աւատականն երդումներ ըրած են, իրենցմէ չատերը լեհական եւ լիտուանական ազնուականներու հետ խնամիական կապեր հաստատած, եւ սակաւաթիւ չէին անոնք, որոնք իրենց աղջկներըը լեհ աւագիններու հետ ամուսնացուցած էին [109]։ Կային իշխաններ, որոնք լեհական հպատակներ կը նկատուէին. այսպէս՝ Բոգդան (կամ Բողդան) Գ. Մխակեանի (1504—17), որ կաղմիր եաղելլոյ թագաւորին եղիսաբեթ աղջկան հետ ամուսնացած էր եւ զոր Լեհերը Աղեքսանդր թագաւորին մահէն վերջ արքայընտրութեան հրաւիրած էին [110]· Գարճալ Բարսեղ Լուպու (1634—1653), որ լեհական ազնուականներու չարքին օղակուեցաւ։ Իշխաններէն ոմանք Լեհաստանի մէջ կալուածներ ունէին եւ հալածանքի ատեն՝ ապաստանարան մը։ Ոմանք նմանապէս զատաստանական խնդիրներ ունեցան։ Եպիսկոպոսներն նեղ կացութեան մէջ՝ Լեհաստան ապաւինեցան։

Արդէն չատ կանուխէն Մոլդաւիայի եւ Լեհաստանի եւ յարաբերաբար Լեհաստանի ու Արեւելքի միջեւ՝ Մոլդաւիայի միջոցով՝ կային առեւտրական յարաբերութիւններ։

Մերչա եւ Աղեքսանդր Ա· Բարի վայրդանները սերով ստորագրեցին Լեմբերգեան առեւտրականներու — մասնաւորապէս Հայերու եւ Գերմաններու վաճառականական չնորհագիրները։ Բազմաթիւ գերմանացիներ Սերետէն Լեմբերգի հետ եռուն գործունէութիւն ունէին։ Եւ այսպէս հոն (Լեմբերգ) Մոլդաւիայէն ու մերձաւոր Արեւելքէն փիլ վաճառականներ չկային, ինչպէս հակառակն Մոլդաւիայի մէջ՝ ծնունդ Լեմբերգցիներ կը գտնուէին [114]։

Յատկապէս Աղեքսանդր Ա· վաճառականները մաքսապետներու չարաչահութիւններու դէմ պաշտպանեց եւ այս պատճառով Մոլդաւիայի վաճառականութիւնն ամէն ուղղութեամբ ծաղկեցաւ։ Առեւտրական չատ կարեւոր կէնդրոններ եղան Սուչավա (Սէ-

---

[106] Actes des notaires Génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle, հր· G. J. Bratianu, Bucuresti 1927, էջ 90, 173, 244, 272, հմմտ. նն· 32։

[107] Kaindl, Geschichte der Bukowina II², Czernowitz 1903, էջ 112· *Հայոց գաղթը դէպի Մոլդաւիա սեպհականքով ԺԵ· դարու սկիզբը գրուած։ Ասոր կը հակասակի այն պարագան որ 1401ին բոլորովին սոյգ Սուչավայի մէջ եպիսկոպոս կայ, ուստի նոյն եպիսկոպոսական աթոռ մը արդէն հաստատուած էր, այնատեն կը հետեւի թէ հոն կանխապէս հաստատուածներ եկած բնակած էին։ Այս մասին աւելին տացեալներ եկած բնակած էին։ Այս մասին աւելին տացեալներ եկած բնակած էին։ Այս մասին աւելին տացեալ

չով), Սերետ (Սերադ) եւ Զերնովից — այն տաճն անոր հրովարտակին մէջ՝ 1408ին առաջին անգամ յիշատակուած: Այդ չորքին վաճառականական ճամբաները Սերետի եւ Զերնովիցի վրայէն կ'երթային, Տրանսիլուանիա Beszterczeի վրայով հեռուները՝ մինչեւ Դանցիգ: Արեւմուտքէն կու գային ասուիները, Արեւելքէն՝ մետաքս, խունկ, կիտրոն, համեմանքներ, ձիեր, ձկներ, եւ Մոլդաւիայէն՝ դինիներ, եղներ եւ Դանուբէն ալ՝ թառափ [115]: Հայերու առեւտրական ճամբաները Տրանսիլուանիայէն անդին կ'անցնէին: Մոնգոլներու Մաճառիստանէն հեռանալէն յետոյ Բելա Դ. 1243ին Գրանի մէջ՝ իր երկրին աւերումը նկատի առնելով եւ անոր վերականգնումին ու վերազարթումին հետամուտ՝ հայ վաճառականներուն չատ մը արտօնութիւններ շնորհեց: Հայերը ձենովայէն անկախ՝ գացին վէնետիկ, ուր 1253ին արդէն վաճառանոցներ ունէին [116]: Մանաւորաբար Ստեփանոս Գ. Մեծ իշխանի ժամանակ (1457—1504) ԺԵ· դարուն վերջերը Լեմբերգի եւ Մոլդաւիայի միջեւ վաճառականութիւնը ուժեղ զարկ ստացաւ, զի ինքը՝ իշխանը անձնապէս կը մասնակցէր իրրեւ հայթայթիչ ձկներուս, զորոնք Լեմբերգի հայերը մեծաքանակ կ'առնէին [117]:

Կաֆայէն Լեմբերգ փոխադրուող առջին վաճառականները հայեր էին: Անոնց առեւտրական ճամբաները նախապէս կամենիցի եւ Պոդոլիոյ վրայէն էին, իսկ ԺԵ· դարէն սկսած ծովով դէպի Asprokastron (Ակքերման) եւ ապա ցամաքով Սուչաւայի, եւ Haliczի (Հալիչ, Հալից) վրայով եւ կամ աւելի հեռուէն գծով Chocimի, կամենիցի եւ Սերէտի, Զերնովիցի, Սնիատինի, Kołomyjaի Trembowlaի վրայով: Կաֆայի անկումէն յետոյ (1475) այս ճամբաները անապահով էին, եւ Հայերու ճարպիկութիւնը հոս կը չեշտուի, որ Լամբերգէն ճամբորդող վաճառականներու համար այս ճամբաներու ճամբորդութեան ապահովութիւնը անոնց տեղեկատուութեանց վրայ կը յենուր [118]: Երբ ԺԵ· դարուն Հայերուն համար այսպէս կոչուած «Թաթարական վաճառականական ճամբան» առժամապէս դադրեցաւ, իրենց վաճառականութիւնը Մոլդաւականին վրայով, որուն ծիրին մէջ էր եաղլովից, աւելի բանուկ եղաւ: Թէեւ եաղլովիցի եւ ուրիշ քաղաքներու մէջ 1461ին ոտնավաճառներն արգիլուեցան — չըլան մը — իրր Լեմբերգ քաղաքին վաճառականութեան վրայ աննպաստ ազդող, սակայն եաղլովիցի մէջ ապրանքներու եռուն փոխադրութիւնը մինչ ետքը եւ 1469ին աւելի եւս կենդանացաւ չուկայի դրամներու ազատութիւններով [119]: Սուչաւացի Հայ գաղթականներ արդէն ԺԵ· դարուն Լեմբերգի մէջ կը յիշատակուին: Այն տեղի քաղաքական դատարանը 1493ին զրաղեցաւ Սեչովցի Հայու մը Աստուր (Ասվատուր կամ Աստուածատուր) խնդրով եւ հակառակէն Լեմբերգցի Christoph Furtat քաղաքացին Սուչաւայի մէջ Steczko հայուն համար մաքսի ծախսեր վճարեց [120]:

Հայերուն Մոլդաւիայի հետ՝ եաղլովիցի մէջ՝ վաճառականութեան վաւերագրեր սակաւ են եւ այն ԺԷ· դարու երկրորդ կիսէն: Այսպէս՝ 1658ին այն տեղի քաղաքական վարչութեան կը ներկայանան Սերկոյն Գրիգոր հայը եւ Գրիգոր կօշկակարը եւ եաղլովիցէն կամ անոր չրջակայքէն Ազամ Szadurski ազնուականը: Հարցը՝ Մոլդաւիայի մէջ արջառի վաճառքի վրայ էր [121]: Տարնովէն հրեայ վաճառական մը՝ Ազեքսանդր Նիկիսոն 1669ին եաղլովիցի մէջ հայ Ստեփանոս Սէֆէրովիչ վոյեն ամբաստանեց Մոլդաւիացի Կոնդրա վաճառականին երկու ներկայացուցիչները՝ եաղլովիցէն Ղուկաս Կուրիլովիչ եւ Լեմբերգէն՝ Բալաբան վաճառականը եւ

[115] Kaindl *անդ* էջ 96, Jabłonowski, *անդ* էջ իբ *եւն*:

[116] Iorga N., Arméniens et Roumains, une parallele historique, *յօդ· ի* Bulletin de la Section historique, Académie Roumaine, *տ. Ա.* (1913), էջ 215, *նոյնը՝* Choses d'Orient, էջ 81, Nitor *անդ*, *գլ· Գ.* Der moldauisch-siebenbürgische Handelsverkehr, էջ 89—135:

[117] Nitor, *անդ* 74, Charewicz Ł., Handel średniowiecznego Lwowa, էջ 76, *նոյնը՝* Handel Lwowa z Moldawią, էջ 21, Jabłonowski A., Ruś Czerwona, 1903, էջ 471—474, Iorga N., Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient au Moyen Age, Paris 1924, էջ 105:

[118] Charewicz, Handel średniowiecznego Lwowa, *անդ* էջ 55 *եւ* 78, *ինձի մատչելի չէր՝* Panaitescu P., La route commerciale de Pologne à la Mer Noire au Moyen Age, *յօդ· ի* Revista Istorica Romana, *տար· Գ*:

[119] Akta grodzkie i Ziemskie, *տար· Զ*, էջ 64, *թ·* 43, Charewicz *անդ* էջ 47 *եւն*:

[120] Charewicz, *անդ* 79, *նոյնը՝* Handel Lwowa z Mołdawią, *անդ* էջ 26:

[121] Barącz, Pamiątki Jazłowieckie, էջ 102:

վճարելու համար 2576 դուլդէնը (փլորին), դոր կոնդրա Նիկիսոնէն փոխ առած էր [122]:

Հայերը թէեւ Մոլդաւիայի մէջ իրենց արտօնութիւններն եւ դատանաքային արարողութիւնները պահեցին, սակայն համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցի մէջ իրենց անուններըը ռումանացուցին, ինչպէս Լեհաստանի մէջ լեհացուցին եւ Տրանսիլուանիայի մէջ՝ մաճառացուցին [123]:

Մոլդաւիայի եւ Վալախիայի իշխանները Լեմբերգի քաղաքացիներուն հետ առեւտրական ու դրամական յարաբերութիւններ ունէին: Անոնց առատաձեռնութեան մնայուն կոթողներ են այն տեղի երկու չքեղ օրթոդոքսական եկեղեցիները, նուիրուած Ս. Կոյսի Վերափոխման, ընդհանրապէս կոչուած՝ Վալախիական եւ Ս. Ուրբաթ (Paraskevia) [124]:

Լեմբերգի դատարանը ունէր չատ մը պարտամուրհակներ, որոնք Լեմբերգի վաճառականներու համար իշխաններէ տուրքրուած էին:

Սակայն այս իշխանները քաղաքացիներուն քով մեծ հեղինակութիւն չէին վայելեր, մանաւանդ անոնք, որոնք պահպրկուած էին: Եւ այն՝ հաւանօրէն գլխաւորաբար անոր համար՝ որ համեմատաբար չատ կարճ ժամանակի մէջ երեք իշխանի գլխատումը տեսած էին ու ապշած, այսպէս 1564ին Ստեփանոս Ե. Tomschaի, 1578ին Իվան Պոփանոս Ե. Tomschaի, 1578ին Իվան Պոփանոս Ե. Tomschaի, 1578ին Իվան Պո

հետ, որ Լեմբերգի մէջ Ռուսական փողոցի վրայի իր տունը տիկին Margheta֊ի վարձու տուած էր, նոյն ըլլայ Բոգդան Դոնովակովիչ Լեմբերգցի քաղաքացին, որ 1597ին Սուչավայի մէջ ներկայացաւ իբր սեպհականատէր Երեմիա Mohiła իշխանէն պարզեւեալ հողի մը, — Սուչավայի մերձ՝ Ջամկա հայկական վանքին քով[127]: Տիկին Margheta֊ի ուրիշ մէկ որդին եւս՝ Պետրոս, որ եաքէն Կիեվի մետրապոլիտը եղաւ, Լեմբերգի մէջ Հայերու հետ չփումի մէջ էր եւ անոնց հետ գործ ունէր: Անիկա Իվասկոյ (Իվաշքո) Միկոլաեվիչ հայը եւ անոր որդին Նիկողայոս ամբաստանեց՝ թէ կաշեայ անուշկի մը թանկագին բովանդակութիւնը իւրացուցած են. անուշկի մը, զոր ինքը անոնց վըստահացած էր եւ զայն իբրեւ թէ բանալու համարձակած ըլլան: Երկու Հայերն իրենք զիրենք պաշտպանեցին թէ Պետրոս կնիքը անձամբ հանած՝ բեկանած է, եւ բովանդակութենէն մաս մը անձամբ առած եւ յետոյ՝ զինուորներու ընկերակցութեամբ նորէն եկած՝ ու ամէն բան առած տարած[128]:

Դիւանագիտական գործակատար մըն էր գարձեալ Mohiła հարստութեան ծառայութեան մէջ Լեմբերգցի վերոյիշեալ Պետրոս Գրեգորովիչ. հայ մը, որ չատ տարածուն յարաբերութիւններ ունէր եւ որ՝ 1616ին Մոլդաւիայի մէջ խողոխուեցաւ: Անոր թողնին մէջ գտնուեցաւ Սիգիսմունդ Գ. թագաւորէն Միքայէլ Mohiła֊ի Վալախիայի իշխան անուանումը[129]:

Սուչավայի մէջ Թոմաս անուն Հայ մը ԺԶ. դարուն Մոլդաւիայի մէջ լեհական դեսպանի մը օգտակար եղած ըլլալուն համար Սիգիսմունդ թագաւորէն վարձատրուեցաւ:

Մոլդաւիոյ եւ Լեհաստանի հայերը եկեղեցական հարցերու մէկ եւս իրարու հետ երկկողմանի յարաբերութեան մէջ էին: Մոլդաւիայի եւ Վալախիայի բնակչութեան մեծագոյն եւ ստուար մասը յունական օրթոդոքս եկեղեցւոյ մաս կը կազմէր. փոքրամասնութիւն էին կաթողիկները եւ միաբնակ կամ Լուսաւորչական Հայերը: Տեղական իշխանութիւնները — պետական եւ քաղաքական — համոզումներու եւ պարագաներու համեմատ՝ իրենց կարգադրութիւններն ու տրամադրութիւնները կ'ընէին, այս կամ այն դաւանանքի, դարձեալ այս ու այն եկեղեցական համայնքի ու նուիրապետութեան մասին: Եւ տեղի կ'ունենային նուիրապետական աթոռներու հաստատութիւններ ու տեղափոխումներ, նմանապէս առաջնորդներու գահակալութիւններ ու զբրկումներ՝ աթոռէն: Ի հարկէ փոքր դեր չէին կատարեր նաեւ տեղական (կամ պետութեան մէջի) եկեղեցականները եւ հարեւան երկիրներու — բիւզանդական եւ ռուսական — Պատրիարքութիւնները՝ ուղելով՝ իրենց հեղինակութիւնն ու իշխանութիւնը հաստատել ու զօրացնել *:

(Շարունակելի:)

Հ· Հ· ՈՍԿԵԱՆ

---

[127] Հմմտ. Ձեռ. Ossolineum Մատենադարանի թ· 3884/III, Dokumenty mołdawskie 1453—1819, պ· 5, հմմտ. 56: Բոգդան Դոնովակովիչի հարստութեան մասին. հմմտ. Barącz, Rys dziejów, էջ 116:

[128] Łoziński, Prawem i lewem, էջ 78:

[129] Łoziński, Patrycyat, էջ 283, Iorga, անդ էջ 362: — Այս Պետրոս Գրեգորովիչի մէկ եղբայրը Ցովսէփ 1606ին իբրեւ քաղաքական գործակատար Ռուզոլֆ Բ կայսեր կողմէ Պարսկաստան ղրկուած եւ անկէ Շահը կայսեր յղեց Հայոց կաթողիկոսին եղբայրը՝ Դաւիթ արքեպիսկոպոսը՝ Պրագ· հմմտ. Iorga, Arméniens et Roumains, էջ 223:

Ծան· 130—140 չեն թարգմանած:

* Հոս ստիպուեցանք մասի մը թարգմանութիւնը գանց առնել եւ ամփոփում մը կատարել, զի կը շօշափուէին դէպքեր, որոնք միայն հեռաւոր կապ ունէին Հայութեան հետ: Բնականաբար ծանօթագրութիւններն ալ 130—140 անտեսեցինք: Ծն· 140 է՝ Yorga, *Histoire des Roumains et de la Romanité orientale.* հտր. Դ· էջ 7, նոյնը՝ *Arméniens et Roumains,* էջ 190, հմմտ· 219: Թրգմնչ·:

ՊԻԼԷԶԻԿՁԵՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԸ

(Շարունակութիւն)

4· ՑԻՇԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՊՕՂՈՍ ՊԻԼԷԶԻԿՁԵՆԻՆ ԿԵԱՆՔԷՆ

Նախորդ գլուխին մէջ տեսանք Պիլէզիկձեանց ականաւոր անձին՝ Պօղոս Ամիրա Պիլէզիկձեանի կեանքէն գրուագներ իբրեւ պետական անձ, ազգային բարերար, ազգային գործիչ, եւ այլն: Այժմ կու տանք քանի մը յիշատակութիւններ իր կեանքէն, որոնք կրնան ծառայել կազմելու համար իր կենսագրական գծերը:

ա· *Պօղոսի կեանքէն հնագոյն յիշատակութիւնը տխուր դրուագի մը ուրախ վերջաւորութիւնն է: Զենք գիտեր թէ ի՞նչ պատահած է որ 1810ին ան կեանքի մեծ վտանգ մը անցուցած է — աքսո՞րք, բանտարկութի՞ւն — ոչ մէկ ակնարկութիւն կայ վտանգի տեսակի մասին: Կարճառօտ նամակ մը կ'աւետէ Պօղոսէն· «ի 3 Յունիսի ընդ երկիս ողորմութեամբ Տեառն ազատեցաւ Պիլէզիկեան Պօղոս Աղայն եւ դարձաւ ի տուն իւր յուրախութիւն եւ ի մխիթարութիւն ամենեցուն» (Դիւ· Վիեննայ· Մխիթ· Մատեն· 1810 Յունիս 10):*

բ· *Պօղոսի հին տունը, որ եղած է նաեւ իր ծնողաց տունը՝ կը գտնուէր Գանտիլլի (Դիւ· Վիեննայ· Մխիթ· Մատեն· 1819 Սեպտ· 10): — 1819ին քիչ եաքը, հաւանօրէն փոդերանոցի Տնօրէնութեան բարձրացումին առթիւ իր տունը փոխադրուած է Բերա: Այս կարճ յիշատակութիւնը կը պարփակէ ուիչտ տողերով նամակի մը, որ կ'իմացնէ թէ Պօղոս Պիլէզիկձեանի տունը Բերա է եւ թէ փոդերանոցի Տնօրէն Փոքինքը «վերակացու», այսինքն՝ մահատուքեան Փողերաոնոցին» (Դիւ· Վիեննայ· Մխիթ· Մատեն· 1821 Մարտ 10):*

գ· *Աւետիս Պէրպէրեան (Պատմութիւն Հայոց· Կ· Պ· 1871, էջ 189—90) կը յիշէ — առանց ժամանակը ճշդելու — 1827ի տակ դէպք մը Պիլէզիկեան Պօղոսի կեանքէն, որ ուրիշ կողմէ տարբեր կերպով պատմուած է: Ըստ Պէրպէրեանի՝ Պէզճեան Յարութիւն Ամիրա «խորհրդով եւ համբերութեամբ կարապետ Պատրիարքին կամեցաւ կացուցանել զիկեան Պօղոս Աղայն եւ դարձաւ ի տուն իւր յուրախութիւն եւ ի մխիթարութիւն ամենեցուն» (Դիւ· Վիեննայ· Մխիթ· Մատեն· 1810 Յունիս 10):*

պետ Պատրիարքին կամեցաւ կացուցանել զմի ոք ի վարդապետաց Կաթողիկաց՝ երեսփոխան կամ փոխանորդ Պատրիարքին, որ նստիցի հանապազօր ի Ղալաթիա կամ Բերա եւ զարքունի հրամանս եւ զկամս սէրութեանն՝ որ գայ հրովարտակաւ ի պատրիարքարանն, պատրիարքն ծանուցանէ նմա եւ նա ազդ արասցէ ժողովրդեան Հռովմէական հայոց: Ուստի յաւուր միում գնաց Պէզճեան Յարութիւն ամիրայ ի Բերա ի տուն Պիլէզիկեան Պարոն Պօղոսի եւ անդ կոչեալ հաւաքեաց զամենայն գլխաւոր անձինս Հռովմէական Հայոց, յորոց բազումք էին երեւելի հատաւաճառօք ի Գաղատացւոց: Անդ էր եւ Տիւզեան Յակոբ Զէլէպի եւ Ելֆէնեան Պարոն Մեսրովպ եւ այլն: Եւ ի ժողովն անդ խօսեցաւ Պէզճեան Յարութիւն Ամիրայ եւ պատմեաց ամենեցուն նոցա զկամս եւ զհաճութիւն պատրիարքին եւ ամենեքեան նոքա՝ որք էին ի ժողովին, ընկալան եւ հաւանեցան եւ չնորհակալ եւս եղեն վասն այսր զպատրիարքէն: Եհարց ցնոսա Պէզճեան Յարութիւն թէ զո՞ ոք ի վարդապետաց կամիք ընտրել: Եւ ժողովեալքն պատասխանի ետուն թէ հաճելի եւ ընդունելի է մեզ այն՝ զոր դու ընտրես մեզ: Եւ յետ բազում խօսս լինելոյ ի ժողովն անդ՝ առաջարկեաց նոցա Պէզճեան Յարութիւն եթէ կամի՞ք զՆուրիճեան Անտոն վարդապետն: Եւ նոքա միաբան հաւանեցան եւ կնքեցին զխօսս իւրեանց, զի Նուրիճեան Անտոն վարդապետ լիցի գլխաւոր ի մէջ վարդապետաց իւրեանց հրամանաւ պատրիարքին եւ ընտրութեամբ ազգին...»:

Նուրիճեան Անտոն Վարդապետի *ընտրութեան այս դէպքը կը յիշատակէ Պէրպէրեան նի ժամանակակից եւ հայ կաթողիկէ պատմիչ՝* Ց· Ասկէրեան (*Պատմութիւն, Տփխիս* 1868, էջ 17–18) *նոյնպէս առանց ժամանակը եւ թուականը ճշդելու եւ միայն այդ ժամանակը՝ Պօղոսյ թեմին Հայ Կաթողիկէ Եպիսկոպոս Մըսըրլեան Անտոն Գերապայծառին 1924ին տեղի ունեցած «մահէն ժամանակ մը ետքը» դնելով: Ըստ Ասկէրեանի՝ ո՛չ թէ Պօղոս Պիլէզիկեեանի, այլ Մանուկ Ամիրա Աստուածատուրեանի (Այվազեան) տանը մէջ եղած է Անտոն Վ· Նուրիճեանի ընտրութիւնը եւ այն ո՛չ թէ Պէզճեան Յարութիւնի առաջարկով, այլ լոկ հայ կաթողիկէ Ազգային ժողովի մէջ, ուր Անտոն Նուրիճան կը առանայ «ուրիշներէն աւելի քուէ» (Ց· Ասկէրեան, Պատմութիւն, էջ 18):*

Պատմականօրէն իրարու հակառա՞կ (մէկը կամ միւսը սխա՞լ) յիշատակութիւններ են այս երկուքը՝ թէ տարբեր ժամանակի եւ պարագաներու մէջ տեղի ունեցած

© National Library of Armenia